

מועד המילה במנהג ביתא ישראל

א. מברא

מטרת המאמר לברר את המועד המדויק של ביצוע ברית המילה לפי מנהגם של ביתא ישראל (העדה האתיופית) ואת הגורמים לקביעת מועד זה. אף יתברר שמנהגם של ביתא ישראל שימר הלכה ישראלית קדומה – הלכה שחז"ל התפלמסו עמה בעוז ושללו אותה מכול וכול, מבלי לנקוב בשמה או לתאר את אופייה. מועד המילה מפורש בתורה: "ובן שמנת ימים ימול לכם כל זכר לד'תיכם" (בראשית י"ז, יב), וכך מנהגם של כל קהילות ישראל הלכה למעשה מדורי דורות. לביתא ישראל אין ספרי הלכה.¹ הלכותיה של עדה זו נשמרו כמסורת שבעל פה, שעברה מדור לדור ונשתמרה מכוח קיומה כאורח חיים מחייב בעדה. כאשר שאלתי את זקני העדה,² מהו יום המילה למנהגם, הם השיבו בהחלטיות: "היום השמיני ללידה". תשובתם לא הפתיעה אותי, שהרי היו בידיהם ספרי מקרא,³ ומועד המילה מפורש בפסוקים. אלא שיש בידינו עדויות ברורות של מיסיונרים, של חוקרים ושל שליחים יהודיים, על הקדמת המילה ליום השביעי או דחייתה ליום התשיעי. ראשית אברר טיבן של עדויות אלו, ולאחר מכן את הסיבות לשינוי במועד המילה.

* ברכת תודה שלוחה לרב ד"ר יואל בן-נר, לד"ר כנה ורמן, לפרופ' ורד נעם, לפרופ' אביגדור שנאן ולרעייתי רקפת, על תרומתם למאמר זה.

1. א"ז אשכולי, ספר הפלשים, ירושלים תש"ג, עמ' 83-87; ח' ארליך ואחרים, אתיופיה – נצרות, אסלאם, יהדות, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשס"ג, עמ' 341-344; W. Leslau, *The Ethiopians, an Falasha Anthology*, London 1951, pp. xxxvi-xxxviii; E. Ullendorff, *The Ethiopians: Introduction to country and people*, Oxford 1960, pp. 154-155; S. Kaplan, *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia, From Earliest Times to the Twentieth Century*, New York 1992, pp. 73-77; J. Quirin, *The Evolution of the Ethiopian Jews*, Philadelphia 1992, pp. 5-6. תיעוד חלקי ומתומצת של אורח החיים הדתי בעדה ניתן למצוא ביומני המיסיונרים שפעלו באתיופיה ממחצית המאה התשע עשרה ועד ראשית המאה העשרים, בדיווחי השליחים היהודים שביקרו את בני העדה ובספרות המחקר. לכל אלו אתיחס בהמשך.
2. בעשור השנים האחרונות ראיינתי כשישים מבני העדה. רשימה מפורטת של המרואינים פורסמה במאמרי 'מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה', נטועים יא-יב, תשס"ד, עמ' 52-54.
3. לנוסח המקרא שבידם ראה להלן, פרק ד.

ב. דיווחי הנוסעים ומסקנות החוקרים

תיעוד ראשון למועד המילה מופיע בתשובותיו של אבא יצחק – הנזיר והכוהן הגדול של העדה. אבא יצחק השיב לשאלותיו של אוהב גר לוצטו, שהובאו בפניו על ידי הנוסע הצרפתי, המיסיונר והבלשן, אנטואן ד'אבדי בשנת 1848:⁴

ברית המילה נצטוותה לאברהם ביום השמיני. אבל חוק התורה מוסיף שמי שלא נימול לפני היום השמיני אינו חלק מבני ישראל. מאידך, אסור לשפוך דם בשבת ולכן מלים ביום השביעי, אבל בשמיני אם היום הקודם היה שבת.⁵

מעדות זו משמע שעל אף שאברהם הצטווה למול את יצחק בנו ביום השמיני, יש למול בדרך כלל ביום השביעי ללידה. ושתי סיבות לדבר: ראשית, אין לאחר את המילה מעבר ליום השמיני; ושנית, אין למול בשבת. לכן, בדרך כלל יש למול ביום השביעי ללידה. כאשר חל היום השביעי בשבת תידחה המילה לשמיני (יום ראשון בשבוע) ועדיין אין בכך חריגה משמונה ימי מילה.

בשנת 1867 יצא יוסף הלוי לאתיופיה בשליחות חברת 'כל ישראל חברים'.⁶ בדו"ח שרשם עם שובו התייחס הלוי למועד המילה וכתב:

4. אוהב גר לוצטו (פאדובה 1829-1854) בנו של פרשן התנ"ך הידוע, הרב שמואל דוד לוצטו (שד"ל), נודע כצעיר בעל כשרונות. בגיל שלוש עשרה הוא קרא את יומן מסעותיו של ג'יימס ברוס: J. Bruce, *Travels to Discover the Sources of the Nile*, Edinburgh 1805. תיאורו של ברוס את ביתא ישראל הסעירו את רוחו והוא החל לחקור ולדרוש בעניינם, אסף כל פיסת מידע הקשורה לעדה ואף למד שפות חבשיות לצורך כך. בסוף שנת 1844 שלח אנטואן ד'אבדי כתבה מאתיופיה למספר כתבי עת בצרפת. בכתבה זו התפרסמו לראשונה, בתמציתיות רבה, פרטים על חייהם ומנהגיהם המיוחדים של ביתא ישראל (אמונות, תפילות, טהרה, חגים, צומות, מילה, כתבי הקודש שבידם ועוד). הכתבה התגלגלה לידיו של אוהב גר לוצטו ובעקבות קריאתה הוא שלח לאנטואן ד'אבדי באמצעות עורך *Journal De'bats* הערות למאמרו ושתיים עשרה שאלות שאותן הוא מבקש שד'אבדי יפנה אל אבא יצחק שהוזכר בכתבה. זמן רב חלף וגלגולים רבים עברו על שאלותיו של אוהב גר עד שבשנת 1851, לאחר שכבר התיימש ממבוקשו, הופתע לגלות את תשובותיו של אבא יצחק לשאלותיו בכתבה גדולה שפרסם אנטואן ד'אבדי בכתב העת, *Archives Israelites* XII, 1851, pp. 179-185. למעשה השיב על השאלות תלמידו של אבא יצחק, זגה אמלק, ואבא יצחק אישר את תשובותיו ולעיתים אף הוסיף פרטים להבהרה. מועד המילה אינו אחת משאלותיו של אוהב גר. עניין זה מופיע כהערה לאחר התשובה לשאלה האחרונה. הריאיון התקיים בשפה החבשית, פורסם בצרפתית וקטע ממנו צוטט כאן בתרגום לעברית. תודתי לשכנני רפי בובלי ורבקה ישרים על עזרתם במלאכת התרגום מצרפתית כאן ולהלן. להרחבת עניין זה ראה: מ' ולדמן, מעבר לנהרי כוש, תל אביב תשמ"ט, עמ' 109-111; ארליך ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 274-275, 341.

5. *Archives Israelites* XII, 1851, p. 263.

6. על הלוי ושליחותו ראה: י' הלוי, 'מסע בחבש לגילוי הפלשים', פעמים 58, תשנ"ד, עמ' 5-66 (הערות והקדמה: ס' קפלן); ולדמן (לעיל, הערה 4), עמ' 156-167. על מהימנות עדותו של הלוי כותב קפלן: "השוואה עם מקורות אחרים מגלה שבאופן כללי הוא עד מהימן שתיעד את מה ששמע

הפלשים, בניגוד ליהודים אחרים, מלים ביום השביעי במקום ביום השמיני, ואת שני המינים. אם הדבר הראשון [מילה ביום השביעי, י"ז] מוצא את מקורו בשינוי בכתב געז, אבל איך להסביר הדבר השני [מילת בנות, י"ז] שלא מצויה בתורה, אם לא שמנהג זה היה כבר קיים אצל הפלשים לפני שהתגירו, דבר שמוכיל למחשבה שהם בני גזע אגאו שגויירו לתורת משה בזמן מסוים על ידי אנשים כל שהם.⁷

מדבריו של הלוי ברור שנהגו למול ביום השביעי ללידה.⁸ סמוך לביקורו של הלוי, התפרסם ספרו של המיסיונר השווייצרי ג'והאן מרטין פלאד.⁹ בספר סקירה מפורטת של אורחות החיים ומנהגייהם הדתיים של ביתא ישראל.¹⁰ בעניין המילה כותב פלאד: "הפלשים מלים את כל ילדיהם. מלים ביום השמיני, אלא אם כן יום המילה נופל בשבת, שאז דוחים זאת ללילה"¹¹ כדי למנוע חילול שבת.¹² עם עזיבתו של יוסף הלוי את אתיופיה, נוצר נתק של קרוב לארבעים שנה בין העולם היהודי וביתא ישראל. הקשרים חודשו במסעו הראשון של יעקב פייטלוביץ¹³ לאתיופיה בשנת 1904. בדו"ח המסע מתייחס פייטלוביץ גם למועד המילה וכותב: "הפלשים מלים את שני המינים. אצל הזכרים מקפידים מאוד על התאריך שהוא בתחילת היום השמיני כלומר מיד עם תום היום השביעי. המילה לעולם אינה נערכת בשבת מכיוון שלפי דעתם זו מלאכה".¹⁴ הדברים אינם ברורים כדבעי. מצד אחד הוא כותב על הקפדה במועד המילה ומאריך הדו"ח מספק מועד מעורפל – "תחילת היום השמיני כלומר מיד עם תום היום השביעי". כמו כן, לא ברור מתי מלים כשיום המילה חל בשבת. להלן נשוב לדון בדבריו. על מילה ביום השמיני מעיד גם קארל רתינס, גאוגרף גרמני שיצא לאתיופיה

- ומה שראה במידה רבה של דיוק. בשל מהימנותו הבסיסית של הלוי, דיווחיו על מסעו מהווים אחד המקורות החשובים ביותר שבידנו לגבי המסורות, הדת והתרבות של ביתא ישראל" (שם, עמ' 7).
7. J. Halevy, 'Excursion chez les Falacha en Abyssie', *Bulletin de la Société Géographique* XVII, Paris 1869, p. 285.
8. לעניין השינוי בכתב הגעז נתייחס להלן בפרק ד. לעניין מילת הבנות לא נתייחס במאמר זה.
9. J.M. Flad, *The Falashas (Jews) of Abyssinia*, London 1869.
10. פלאד שהה שישים שנה בקרב הפלשים, למד ותיעד את מנהגייהם ופעל רבות להפצת הנצרות בקרב העדה. ספרו הוא אחד המקורות הראשונים לתיעוד מנהג העדה. פעמים ניכרת בדבריו נימה פולמוסית ומתנשאת של מיסיונר.
11. ביתא ישראל מונים ימים מערב עד ערב ולכן שמיני בלילה הוא למעשה תשיעי. ראה: אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 30, סעיף ב, הערה 12.
12. פלאד (לעיל, הערה 9), עמ' 27.
13. יעקב פייטלוביץ (לודד' 1881 - תל אביב 1955) תלמידו של יוסף הלוי, פעל רבות לקידום עניינם של ביתא ישראל באתיופיה וברחבי העולם היהודי. פייטלוביץ הקדיש את כל חייו להשבתם של ביתא ישראל לחיק העולם היהודי ולהעלאתם לארץ ישראל. בשנים 1904-1914 יצא לשלושה מסעות בחבש. ראה: ולדמן (לעיל, הערה 4), עמ' 177-200; ארליך ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 292-297.
14. Y. Faitalovitch, *Notes d'un Voyage chez les Falachas*, Paris 1905, p. 21.

בשנת 1908, שהה מספר שנים באזור טיגריי וחקר את ספרות העדה. מחקרו של רתינס עוסק בכתות רבות ואינו מתמקד בכיתא ישראל או במנהגם הדתי. בפרק השישי של ספרו יש התייחסות לאורחות החיים של ביתא ישראל ובכלל זה למועד המילה. וכך כותב רתינס: "כמו אצל היהודים המילה מתקיימת ביום השמיני ללידה, אבל לא בשבת".¹⁵ הרב ד"ר אהרן זאב אשכולי (לודו' 1901 - ירושלים 1948) הוא היחיד שהעמיק לחקור את המסורת ההלכתית של ביתא ישראל. אשכולי התייחס בהרחבה לעניין מועד המילה, התפלמס עם פייטלוביץ וכתב נחרצות במאמרו בסעיף העוסק במילה:¹⁶

א. מלים את הזכר ביום השביעי להיוולדו.

ב. אם חל יום השביעי בשבת – דוחים את המילה למחרתו.¹⁷

למאמר זה הגיב פייטלוביץ בחריפות, וכתב: "הפלשים כמו כל היהודים מלים את ילדיהם ביום השמיני ולא ביום השביעי, כמו שמביא בעל המאמר, רק אם היום השמיני חל בשבת אז הם מלים יום קודם".¹⁸ אשכולי מגיב לתגובתו של פייטלוביץ, ומנסה להוכיח מהדו"ח של פייטלוביץ עצמו שצוטט לעיל, שהמילים: "מיד עם תום היום השביעי", מעידות על מילה בשביעי ולא בשמיני. הוויכוח בין פייטלוביץ לאשכולי בשאלת מועד המילה נמשך גם בספרו של אשכולי, שם הוא כותב: "דברי פייטלוביץ שהפלשים מלים את זכורם ביום השמיני, ולא בשביעי, ואחריו רתינס, בטעות הם. וכבר הוכח דבר זה על פי כל העדים".¹⁹ הוא מוסיף לדבריו את ההערה הבאה: "החקירה שנעשתה (בנידון זה על-פי שאלון שחיברתי) על ידי המשלחת הצרפתית האחרונה בחבש, הוכיחה שמנהג זה של מילה בז' נהוג עד היום הזה (תרצ"ב) – לפי הדו"ח בכ"י שבמוזיאון האתנוגרפי בפאריס".²⁰

בשנים 1947 ו-1959 ערך הבלשן היהודי פרופ' זאב וולף לסלאו שני סיורים באתיופיה. הוא חקר את שפתם ותרבותם של ביתא ישראל, כתב מילון געז-אנגלית ואף תרגם חלק מכתבי הקודש של העדה לאנגלית. את ממצאיו הוא פרסם בספרו *אנתולוגיה פלשית (לעיל, הערה 1)* ובמספר מאמרים. במבוא לספרו התייחס לסלאו גם למועד

15. C. Rathjens, *Die Juden in Abessinien*, Hamburg 1921, p. 83. תודתי לד"ר ברנך לוי על עזרתו בתרגום הפרק מגרמנית.

16. א"ז אשכולי, 'ההלכה והמנהג בין יהודי חבש לאור ההלכה הרבנית והקראית', תרביץ ז, תרצ"ו, עמ' 31-56, 121-134, 373-387 (המאמר פורסם בהמשכים).

17. בהערה מפנה אשכולי להלוי ולד' אבדי שנסקרו לעיל.

18. אשכולי (לעיל, הערה 16), עמ' 373.

19. אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 40-41.

20. אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 40, הערה 76. כוונתו למשלחת חוקרים צרפתית בראשות דבורה ליפשיץ, שיצאה לאתיופיה בשנת 1932. ראה: D. Lifchitz, 'Un Sacrifice Ches les Falacha', *Juifs Abyssins*, *La Terre et la Vie* 9, 1939, pp. 116-123. דבורה ליפשיץ הי"ד נספתה באושוויץ בשנת 1943.

המילה וכתב: "מילה ביום השמיני. אם יום המילה נופל בשבת מלים לאחר השקיעה; בימים הקדומים היו דוחים את המילה לתשיעי"²¹.

בין השנים 1954-1959 יצא הרב שמואל בארי לשליחות בארץ ישראל בשבת מליים לאחר השקיעה; היהודית. מטרת השליחות הייתה חיזוק החינוך היהודי בקרב בני העדה ובדיקת אפשרויות להעלאתם ארצה. באותן שנים נדרשה הרבנות הראשית לישראל לשאלת יהדותם של ביתא ישראל. הרב הראשי לישראל – הרב יצחק הרצוג, פנה לרב שמואל בארי כדי לברר את מנהגם הדתי של ביתא ישראל במספר תחומים מרכזיים. במכתב מחודש שבט תשט"ו מדווח הרב בארי לרב הרצוג על מנהגי המילה של ביתא ישראל:

הם מלים את הזכרים ביום השביעי. רק כשהיום השביעי חל בשבת אז דוחים את המילה ליום השמיני, יען שהמילה אינה דוחה את השבת אצלם. והם אומרים: 'שבתוך שמונה ימים חייבים למול', ואם לא מלו תוך שמונה ימים אז חלה הכריתה ר"ל.²²

בפנינו אם כן עדות מאוחרת יחסית, על מילה ביום השביעי, ועל רצון להימנע ממילה בשבת ומדחיית המילה מעבר ליום השמיני. נסכם בטבלה את העדויות מן המוקדם אל המאוחר:

	מוסר המידע וזמנו ²³	מועד המילה הרגיל	כאשר המועד הרגיל חל בשבת
1	אבא יצחק (1848)	ביום השביעי	ידחה ליום השמיני
2	הלוי (1867)	ביום השביעי	ידחה ליום השמיני
3	פלאד (1869)	ביום השמיני	ידחה ליום התשיעי
4	פייטלוביץ (1904)	ביום השמיני	יוקדם ליום השביעי
5	רתינס (1921)	ביום השמיני	אין התייחסות
6	אשכולי (1936)	ביום השביעי	ידחה ליום השמיני
7	לסלאו (1948)	ביום השמיני	ידחה ליום השמיני לאחר השקיעה או ליום התשיעי
8	בארי (1955)	ביום השביעי	ידחה ליום השמיני

מהטבלה שבפנינו אין הכרעה ברורה. מחצית מן העדים מעידים על מילה בשביעי ומחצית בשמיני. גם ניסיון לפלח את העדויות לפי תקופות אינו מעלה מסקנה חד-משמעית. מבין העדים המוקדמים יותר יש המעידים על מילה בשביעי ויש המעידים על מילה בשמיני, וכן המאוחרים שבהם. כדי לגבש עמדה, או לפחות השערה סבירה,

21. לסלאו (לעיל, הערה 1), עמ' xvi; הנ"ל, 'הפלישים', עדות ג, תש"ח, עמ' 40-41.

22. מ' ולדמן, 'הרב הרצוג זצ"ל על יהודי אתיופיה – חילופי מכתבים', תחומין ח, תשמ"ז, עמ' 126.

23. השנה מציינת התייחסות ראשונה של מוסר המידע למועד המילה.

בשאלת מנהגם המקורי של ביתא ישראל בעניין מועד המילה, יש לבחון מה מקור ההקפדה שלא לדחות את מועד המילה מעבר ליום השמיני.

ג. מועד המילה בספר היובלים

לספר היובלים מעמד מיוחד אצל ביתא ישראל והוא מכונה בלשונם כפּאָאָלי.²⁴ הלכות העדה ומנהגיה תואמים בדרך כלל את ההלכה שביובילים.²⁵ כשמעינים בפסוקי המילה שבספר היובלים מגלים הדגשות שאינן בחומש:

וזה חוק לכל דורות עולם ואין מילת ימים²⁶ ולא יעבור יום אחד משמונת הימים כי חוקת עולם היא שוּמָה וכתובה בלוחות השמים. וכל הילוד אשר לא ימול בשר נפשו עד היום השמיני לא מבני הברית הוא אשר כרת ה' לאברהם כי אם מבני האבדון ואין בו אות כי מאת ה' הוא כי לאבד ולהשמיד מעל הארץ ולהכריתו מן הארץ כי את ברית ה' אלוהינו הפר.²⁷

ספר היובלים מדגיש את החובה למול עד היום השמיני ומוציא אל מחוץ ל"ברית אשר כרת ה' לאברהם" את הנימול לאחר היום השמיני. אמנם, מילה בשמיני הוזכרה בתורה, אולם דגש כה חריף, עד כדי ביטול משמעותו של מעשה המילה לאחר היום השמיני, ייחודי לספר היובלים ואינו בתורה. דגש נוסף על חשיבות המילה בזמנה מופיע בספר היובלים: "וימל אברהם את בנו ביום השמיני הוא הראשון אשר נמול בברית כאשר הוקם לעולם".²⁸ אמנם ישמעאל הוא בכורו של אברהם, אבל יצחק הוא הראשון שנימול כהלכה – "נמול בברית כאשר הוקם לעולם", כלומר ביום השמיני. גם ביחס לעונשו של הערל מדגיש ספר היובלים את חובת המילה ביום השמיני. הדגשה זו מתבהרת מתוך השוואה לעונשו של הערל במקרא: "וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו ונכרתה הנפש ההוא מעמיה את בריתי הפר" (בראשית י"ז, יד). המקרא מחייב עונש כרת לערל אך אינו קובע את מועד חלות העונש. לא ברור מתוך המקרא מתי מתחייב הערל בעונשו.

24. על מעמדו המיוחד של ספר היובלים בעדה, ראה: אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 29, 90-92; מ' וורמברנד, 'הלכות השבת אצל הפלשים (לאור המגילות הגנוזות)', פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל, ספר א, ירושלים תשט"ו, עמ' 236-243; לסלאו (לעיל, הערה 1), עמ' 9; מ' קוריןאדרי, יהדות אתיופיה – זהות ומסורת, ירושלים תשמ"ט, עמ' 62-76; C. Albeck, *Das Buch der Jubilaen und die Halacha*, Berlin 1930, pp. 9-10.

היהדות 45, תשס"ח, עמ' 3-48; קורין (לעיל, הערה 1), עמ' 68-69.

25. אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 29; ארליך ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 337; "פייטלוביץ, מסע אל החבשים, תל אביב תשי"ט, עמ' 72-73; K.K. Shelemay, *Music, Ritual and Falasha History*, Michigan 1989, pp. 52-53.

26. ביטוי קשה. כהנא מציע נוסח חלופי: "ערלת ימים", אך הקושי בעינו עומד. לפי המשך הפסוק נראה שהכוונה היא שאין למול בימים שלאחר היום השמיני ללידה.

27. ספר היובלים טו 25-26, מהד' כהנא עמ' רנד.

28. ספר היובלים טז 14, מהד' כהנא עמ' רנה.

בכל יום יכול הערל לחמוק מעונשו בטענה שמחר ימול ושוב אינו ערל, ועוד נדון בעניין זה להלן בפרק העוסק בספרות התנאים. לעומת זאת, קובע מחבר ספר היובלים מועד מדויק לעונשו של הערל: "וזכר אשר לא נימול, אשר לא מל את בשר ערלתו ביום השמיני תיכרת הנפש ההיא מעמה כי בריתי הפר".²⁹ מי שלא נימול ביום השמיני חייב כרת. שוב עולה מפסוקי ספר היובלים הקפדה מוחלטת על מילה בשמיני על ידי קביעת עונש כרת לערל כבר עם צאת היום השמיני. נראה פשוט, שמחבר ספר היובלים דוגל בהלכה שאוסרת את דחיית המילה מעבר ליום השמיני.³⁰ שיטה זו כבר מצויה בתרגומים קדומים של המקרא, כפי שנראה להלן.

ד. מועד המילה בתרגומי המקרא

בתרגומים קדומים³¹ לבראשית י"ז, יד מוצאים אנו תוספת מילים – "ביום השמיני", כפי שמצאנו לעיל ביובלים.

אורית	שבעים	שומרוני	פשיטתא	נוסח המסורה
וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו	ובלתי-נימול זכר, אשר לא יימול בשר ערלתו	וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו	ועורלא דכרא דלא נגזור בסרא דעורלותה	וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו
ביום השמיני ונכרתה הנפש ההיא מעמיה את בריתי הפר.	ביום השמיני תושמד הנפש ההיא מעמה כי את בריתי פורר.	ביום השמיני ונכרתה הנפש ההיא מעמיה את בריתי הפר.	תאבדי נפשא הי מן עמה קימי בטלת.	ונכרתה הנפש ההיא מעמיה את בריתי הפר.

בולטת לעין תוספת המילים "ביום השמיני" שאינן בנוסח המסורה ובפשיטתא.³² חוקרי

29. ספר היובלים טו 14.

30. על הלכה פולמוסית ביובלים, ראה: מ' סיגל, ספר היובלים – שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים 2007, עמ' 192-193; א' שמש, 'מגילה 4Q265 ומעמדו של ספר היובלים בעדת היחד', ציון עג, תשס"ח, עמ' 5-7.

31. להלן המהדורות בהן השתמשתי: פשיטתא – מהד' היר, תל אביב תש"ל, עמ' יח; שומרוני – מהד' טל, תל אביב תשנ"ד, עמ' 14; שבעים – מהד' צפור, רמת גן תשס"ו, עמ' 219; אורית (ספר התורה המצוי בידי עדת ביתא ישראל. הספר תורגם מיוונית ללשון געז והוא תואם בדרך כלל את נוסח תרגום השבעים, Septuaginta) – מהד' דילמן, לייפציג 1853, עמ' 27. תודה וברכת רפואה שלמה ליצחק גרינפלד שסייע בידי במלאכת התרגום.

32. על ההתאמה בין נוסח הפשיטתא לנוסח המסורה ראה במבוא של י' מאורי, תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 60.

המקרא שדנים בתוספת זו תמימי דעים שמדובר בתיאום נוסח (הרמוניזציה) של הכתוב. התאמה לבראשית י"ז, יב: "ובן שמנת ימים ימול" – כך לדעת ויוורס; או לויקרא י"ב, ג: "וביום השמיני ימול בשר ערלתו" – כך לדעת צפור.³³ אולם, לפי דרכנו נסביר שאין מדובר בתיאום נוסח אלא בפרשנות.³⁴ חילופי הנוסח בפסוק משנים את משמעותו. לגורסים "ביום השמיני" עונש הכרת מתייחס לתינוק ולא לגדולים. כותב על כך צפור: "הוספה זו מוזרה, שהרי לפי נוסח זה תינוק אשר לא נימול ביום השמיני ללידתו – ואפילו נימול מאוחר יותר – ייכרת מעמיו".³⁵ אולם, כפי שמסתבר מראש דברנו, אין זו הוספה מוזרה אלא פרשנות עקבית. היא נועדה להתאים את הפסוק למסורת הלכתית שהתנגדה בתוקף לדחיית המילה. מסורת זו ראתה במילה לאחר היום השמיני מעשה חסר משמעות, כמפורש בספר היובלים,³⁶ ולכן היא מדגישה: "ביום השמיני" ולא לאחריו.³⁷ לפי נוסח המסורה והפשיטתא, שאינם גורסים את המילים "ביום השמיני", אין עונש כרת לתינוק שהוריו התרשלו במילתו אלא לבוגר שלא דאג למול עצמו.³⁸ לעיל, בפרק ב, ציטטנו מתוך הדו"ח של הלוי עדות על מילה ביום השביעי: "הפלשים... מלים ביום השביעי... הדבר... מוצא את מקורו בשינוי בכתב געז". הלוי מעיד על שינוי בכתב הגעז, ונראה שכוונתו לנוסח האורית. ואכן, התלבטות בשאלת יום המילה משתקפת גם בשתי מהדורות של ספר האורית.

מהדורת דילמן ³⁹	וּזְאֲתַגְזֹר	כַּתְמָ	נְפִסְתָּ	בְּסָ[מנ]ת	עֵלַת	לְתַדְמַסֵּס
מהדורת בויד ⁴⁰	וּזְאֲתַגְזֹר	כַּתְמָ	נְפִסְתָּ	בְּסַבְעַת (נ"א בְּסָמַנַת)	עֵלַת	לְתַדְמַסֵּס
תרגום	ואשר לא נימול	קצה	ערלתו	בשמיני/בשביעי	יום	ונכרתה

33. לסקירת ההצעות השונות לפרשנות תוספת זו, ראה: מ' צפור, תרגום השבעים לספר בראשית, רמת גן תשס"ו, עמ' 221.
34. לסקירת השיטות השונות להסבר שינויי נוסח במקרא, ראה: מ' צפור, 'על תרגום השבעים כעד טקסט: השימוש בשיקול הדעת', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יב, תש"ס, עמ' 203-220, ובמיוחד את הדיון על התוספת 'ביום השמיני', עמ' 213.
35. צפור (לעיל, הערה 33). ובדומה לכך העיר כהנא במבוא לספר היובלים שבמהדורתו (עמ' רכ): "ובאמת אין כאן אלא תוספת, של מי שלא הרגיש כלל שבגדולים עסוק אותו כותב והלך והוסיף אותו לשון מגוחך".
36. ספר היובלים טו 25-26.
37. פרסתי את הדברים בפני משה צפור והוא קיבל בשמחה את הסברי. בדעתו לשלב הסבר זה במהדורה הבאה של ספרו, אם תהיה כזו.
38. לקביעת גיל החיוב במצוות ובעונשין, ראה: י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב, עמ' 19-31.
39. A. Dillmann, *Octateuchus Aethiopicus*, Lipsiae 1853, p. 27.
40. *Bibila Abyssinica*, Vol. 1, p. 42. לא עלה בידי להשיג את התנ"ך האתיופי במהדורת בויד, ולכן ציטטתי מתוך אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 40.

כתב על כך אשכולי:

דילמן גרס לפיכך ביום השמיני על-פי סברה בלבד, אחרי שמצא בכתב-היד⁴¹ את האותיות בס – ת; ואולם בנוסח התורה שהוציא בויד, כתוב בפירוש בסבעת עלת – ביום השביעי (עם גירסא אחרת בצדה, בשמיני). גם במילת-יצחק (בראשית כ"א 4) כתוב ברוב כתבי היד החבשיים בן שבעת ימים במקום בן שמונת ימים.⁴² ייתכן שבפנינו דוגמה לתופעה של מנהג היוצר פרשנות או נוסח.⁴³ כלומר, מנהגם של בני העדה למול בשביעי יצר את הנוסח 'בסבעת' (= בשביעי) במקום 'בסמנת' (= בשמיני).

ה. במגילות מדבר יהודה⁴⁴

רמז כלשהו להקדמת המילה כאשר היום השמיני חל בשבת, ניתן אולי למצוא בקטע שנמצא במערות קומראן (4Q251 שורות 6-7):⁴⁵

החיל [ ] מיא נדה בש[ר] ביום [ה] שבת
בי[ן]ם השישי בשר ער[ו]ה

השורות מקוטעות וקשות להבנה, להלן ההצעות שהובאו על ידי המהדירים בהערות שם, עמ' 30-31:

1. איסור חשיפת בשרו של הכוהן, כפי שמצויים בשמות (כ"ח, מב): "ועשה להם מכנסי בד לכסות בשר ערוה". לפירוש זה לא ברור מה עניין יום השישי לכאן.
2. איסור טבילה או הזאה בשבת, ומכאן חובת היטהרות ביום שישי לקראת שבת.
3. אפשרות נוספת נשענת על הצעת קריאה חלופית – "בשר ערלה" במקום "בשר ערוה". גם להצעה זו לא ברורות המילים "ביום השישי" ויש להגיה "ביום השמיני". אם נקבל קריאה זו (ערלה) והגהה זו (ביום השמיני), ייתכן שיש כאן ציווי למול אפילו בשבת.

41. מהדורת דילמן מבוססת על כתב יד שהביא ד'אבדי ממסעותיו באתיופיה, שמספרו 22 N^o. תיאור כתב היד מופיע בקטלוג שפרסם ד'אבדי: A. D'Abbadie, *Catalogue raisonne de Manuscrits Ethiopiens*, Paris 1859, p. 29.

42. אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 40.

43. L. Finkelstein, *The Pharisees*, Philadelphia 1962, p. 131.

44. פרק זה פורסם בתמציתיות רבה במאמרי 'מילה בשבת בראי הדורות ובמנהג יהודי אתיופיה', הדף השבועי של אוניברסיטת בר אילן, פרשת לך לך תשס"ג. תודתי לפרופ' אהרן שמש שהפנה אותי למקור הקומראני הנדון למעלה. ראה גם: א' שמש, 'מגילה 4Q251 – מדרש משפטים', תרביץ עג, תשס"ד, עמ' 25-49, במיוחד בעמ' 48-49.

45. E. Larson and others (eds.), *Halakhic Text* (DJD 35), Oxford 1999, pp. 28-31.

אולם, לאור האמור לעיל, שאין מלים בשבת ואין דוחים את המילה מעבר ליום השמיני, אפשר לקבל את ההצעה השלישית ואין צורך להגיה. ביום השישי (בשבווע) מלים בשר ערלה, כאשר היום השמיני (ללידה) חל בשבת. על ידי הקדמת המילה נמנעים מחילול שבת ומדחיית הברית כאחד.⁴⁶ כותב על כך שמש:

לפי דעתי 'יום השישי' המוזכר בהלכה איננו היום השישי ללידת הוולד אלא יום שישי בשבוע, ולפי זה קובעת ההלכה שבמקרה שהיום השמיני ללידת הוולד נופל ביום שבת יש להקדים את המילה ליום שישי.⁴⁷

לאור זאת, מעלה שמש במאמרו הצעת קריאה חדשה לממצא הקומראני, שם עמ' 44:

[וכל זכר אשר יולד ביום השבת ימול] [בין] [השישי בשר ער] [לתו].

נמצא אם כן, שיייתכן שההלכה האתיופית – האוסרת למול בשבת והאוסרת לדחות את המילה – מקיימת זיקה כלשהי להלכה הקומראנית (4Q251) לפי הצעת הקריאה של שמש.

ו. הדים בספרות הרבנית

דין מילה שדוחה שבת ידוע ומפורסם בספרות חז"ל והפוסקים הלכה למעשה. דין זה נלמד מדרשת הכתוב לוויקרא י"ב, ג: "וביום השמיני ימול בשר ערלתו" – בשמיני ימול – אפילו בשבת, ומה אני מקיים 'מחלליה מות יומת' (שמות ל"א, יד)? בשאר כל המלאכות חוץ מן המילה.⁴⁸ מכאן, שדחיית השבת נלמדת מדרשת הכתוב.⁴⁹ אולם, בדברי רבי אליעזר מצאנו נימוק אחר לדחיית השבת על ידי המילה. דבריו מובאים בתוספתא כחלק מהדיון בפיקוח נפש דוחה שבת:

אמ' ר' יוסה – מנין לפיקוח נפש שדוחה את השבת? שנ' 'את שבתתי תשמרו' (שמות ל"א, יג); יכול מילה ועבודה ופיקוח נפש? ת"ל 'אך', חלק: פעמים שאתה שובת ופעמים שאי אתה שובת. ר' ליעזר או' – מילה דוחין עליה את השבת, מפני מה? מפני שחייבין עליה כרת לאחר זמן; והרי דברים קל וחומר: ומה על אבר

46. ראה גם: מ' קיסטר, 'לתולדות כת האיסיים – עיונים בחזון החיות, ספר היובלים וברית דמשק', תרביץ נו א, תשמ"ז, עמ' 1-18, במיוחד בעמ' 5-7 ובהערה 26, ששם משער המחבר שיתכן שהיו שדחו את המילה מפני שבת.

47. שמש (לעיל, הערה 44), עמ' 48. בהמשך דבריו, תומך שמש את הצעתו בדברי ספר היובלים טו 14 ובתרגום השבעים והשומרונים לבראשית י"ז, יד, שהוזכרו לעיל.

48. תורת כוהנים תזריע פרשה א ג, מהד' ווייס נח ע"ב. לדין זה מקבילות בבבלי שבת קלב ע"א; תנחומא לך לך טז (מהד' ורשה עמ' כב).

49. בהמשך לומד הדרשן את דחיית השבת גם מהמילה "וביום" – אפילו בשבת. הבבלי (שם) למד מהמילים "שמיני ימול" – אפילו בשבת, וכן מהמילה "וביום" – אפילו בשבת, והתנחומא (שם) למד מהמילים "וביום השמיני" – אפילו בשבת.

אחד ממנו דוחין את השבת, דין הוא שידחה שבת על כולו; אמרו לו – ממקור שבת: מה להלן ודיי ולא ספק אף כאן ודיי ולא ספק.⁵⁰

התוספתא מעלה לדיון את השאלה: "מנין לפיקוח נפש שדוחה את השבת?". לאחר הצעתו של ר' יוסה, ללמוד מיייתור המילה "אך" בפסוק, מובאים דברי רבי אליעזר. רבי אליעזר מציע ללמוד את דין פיקוח נפש הדוחה שבת בדרך של קל וחומר מדין מילה הדוחה שבת – "ומה על אבר אחד ממנו דוחין את השבת, דין הוא שידחה שבת על כולו". אולם, את עצם הדין שמילה דוחה שבת לומר רבי אליעזר מסברה – "מילה דוחין עליה את השבת, מפני מה? מפני שחייבין עליה כרת לאחר זמן". ייתכן לפרש שהביטוי "לאחר זמן" כוונתו לאחר זמן מרובה.⁵¹ דהיינו, כאשר יגדל התינוק ויגיע לגיל חיוב עונשין, אם לא יימול עד אז, עונשו כרת. אולם היו שפירשו את הביטוי "לאחר זמן" במשמעות מידית כגון הגר"ש ליברמן: "והכוונה כאן שהתינוק הוא בספק סכנה מיד כשלא מל אותו".⁵² דברי ליברמן מיוסדים על דרשת המכילתא: "ר' שמעון בן גמליאל אומר, לא בקש המלאך להרוג את משה אלא לתינוק, שנאמר 'כי חתן דמים אתה לי', אמרת צא וראה מי קרוי חתן, תינוק או משה, הוי אומר תינוק".⁵³ מכאן, שהיו שראו חיוב מיתה לתינוק בן שמונה שלא מל. דרך זו נוקט גם רבנו חננאל בפירושו למסכת יומא פה ע"ב (מהד' מצגר עמ' קל) ד"ה מניין לפיקוח נפש:⁵⁴

מצאנו שהמל התינוק מצילו מן המיתה מאליעזר בנו של משה רבנו, שנאמר: 'ויהי בדרך במלון ויפגשוהו ה' ויבקש המיתו', ויבקש המיתו – לתינוק, מפני שנתעצלה אמו ולא מלה אותו... ואמרינן תו: למולו ואפי' בשבת, כדי לפדותו מן המיתה, וכתוב: 'וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו ונכרתה', מלמד שהקטן נתפס בעוון האב והגדול בעוון עצמו, והשנים בחיוב מיתה, וזה טעם של ר' אלעזר בן עזריה.⁵⁵

50. תוספתא שבת פט"ו הט"ז, מהד' ליברמן עמ' 74.

51. הביטוי "לאחר זמן" נפוץ בלשון חז"ל בהוראה שאינה מידית. כגון: תוספתא, בבא מציעא פ"א ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 121-122: "נפל הכותל מחמת הזיעות מחמת הרוח מחמת הגשמים אם בנאו כדרכו פטור ואם ליו חייב. נתנו לו זמן ונפל לתוך זמן פטור, לאחר זמן חייב. וכמה הוא זמן אין פחות משלשים יום". אולם, בהקשר לדין מילה דוחה שבת אין "לאחר זמן", אלא יום אחד, שהרי אין בעיה בביצוע המילה ביום ראשון בשבוע.

52. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשכ"ב, שבת פט"ו, עמ' 261 שורות 73-74.

53. מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דעמלק יתרו פרשה א, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 192. ובלשון דומה בכבלי, נדרים לב ע"א; ירושלמי, נדרים פ"ג לח ע"ב; מדרש לקח טוב, שמות ד', כד, מהד' בוכר, ד"צ ירושלים תש"ך, עמ' יג, ד"ה ויהי בדרך.

54. תודתי לפרופ' חיים הלפרן, מהמחלקה לפיזיקה באוניברסיטת בר אילן, שהאיר עיני בדברי רבנו חננאל עוד קודם שמצאתים בהפניותיו של ליברמן.

55. לחילוף ר' אלעזר בן עזריה ור' אליעזר בן הורקנוס ראה: ליברמן, שבת (לעיל, הערה 50), עמ' 261.

רבנו חננאל רואה בדחיית המילה עוון שעונשו מיתה לאב ולקטן, וכך פירש הרב מצגר בהערותיו שם (הערה 257): "נראה מפיו רבנו שהקטן מתחייב כרת מיד אף קודם שהגדיל משום שאביו לא מלו". למעשה נתון הדבר במחלוקת הפוסקים. לדעת הרמב"ם: "כל יום ויום שיעבור עליו משיגדל ולא ימול את עצמו הרי זה מבטל מצות עשה, אבל אינו חייב כרת עד שימות והוא ערל במזיד".⁵⁶ ואילו לדעת הראב"ד: "כל יום עומד באיסור כרת".⁵⁷ שיטה זו, שרואה בחומרה ובאיסור כרת כל דחייה של ברית המילה, נדחתה על ידי סתמא דמשנה, שבת פ"ט מ"ה:

קטן נמול לשמונה לתשעה ולעשרה ולאחד עשר ולשנים עשר לא פחות ולא יותר. הא כיצד? כדרכו לשמונה; נולד לבין השמשות נמול לתשעה; בין השמשות של ערב שבת נמול לעשרה; יום טוב לאחר השבת נמול לאחד עשר; שני ימים טובים של ראש השנה נמול לשנים עשר; קטן החולה אין מוהלין אותו עד שיבריא.

רואים אנו שאין נמנעים מלדחות את ברית המילה מסיבות שונות, ואין חוששים לכרת. על אף ששיטתו המחמירה של רבי אליעזר⁵⁸ נדחתה מההלכה, היא הותירה אחריה עקבות ברורים לקיומה.

הנחה מסתברת היא, שמסורת הלכתית קדומה, שראתה בחומרה כל דחייה של המילה, היא הבסיס לנימוקו של רבי אליעזר בתוספתא, לדברי המכילתא, לפירושו של רבנו חננאל ולשיטת הראב"ד. ייתכן שמנהגם של ביתא ישראל למול בשביעי תדיר, אף הוא נובע ממסורת קדומה זו תוך שהוא מצרף אליה מסורת מחמירה נוספת – שלא למול בשבת. לאיסור מילה בשבת מצאנו עדויות בכתבי הקראים, כפי שנראה להלן.

ז. מועד המילה בספרות הקראים

חכמי הקראים מתלבטים בשאלת מועד המילה כאשר היום השמיני ללידה חל בשבת. ענן הנשיא (בבל, המאה השמינית), כותב בספר המצוות שלו: "וכד מיתרמי [= כאשר חל] יום שמיני דמילה בשבת לא מהלינן ליה בשבת". בהמשך דבריו מתייחס ענן לשאלה למתי תידחה המילה: "...בתר דערבא שמשא דשבת, מקמי דנאפיל הברא [= חושך] דבין הערבים, מתחשיב מיומיה ומתחשיב מלמחר...".⁵⁹ לדעת ענן מילה אינה דוחה שבת, ולכן כשחל היום השמיני ללידה בשבת אין למול בשבת. כדי לשמור על קשר עם היום השמיני מבלי לחלל את השבת, מציע ענן למול בשבת בין הערביים קודם שיפול החושך, שנחשב היום (שבת) ונחשב מחר. על נימוקו של ענן מערער יעקב בן יצחק

56. משנה תורה הלכות מילה פ"א ה"ב.

57. השגת הראב"ד על הרמב"ם (שם).

58. על זיקתו של רבי אליעזר בן הורקנוס לבית שמאי ולהלכה הקדומה ראה: י"ד גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, תל אביב תשכ"ח, עמ' 7-35; ו' נעם, 'בית שמאי וההלכה הכיתתית', מדעי היהדות 41, תשס"ב, עמ' 45-67.

59. 'ספר המצוות לענן הנשיא', בתוך: א"א הרכבי (עורך), השריד והפליט מספרי המצוות הראשונים לבני מקרא, סנקט פטרבורג תרס"ג, דפוס צילום, ירושלים תשכ"ט, עמ' 76-77.

קירקיסאני (עיראק, המאה העשירית): הרי ענן עצמו קבע בעניין מועד הקרבת הפסח, שבין הערביים הוא חלק מהיום, ובלשונו של קירקיסאני: "סבר שמועד זה [= בין הערביים] אינו חורג ממסגרת השבת".⁶⁰ נמצא אם כן, שאין הבדל בין מילה בשבת ומילה בין הערביים. קירקיסאני מקבל את הפתרון של מילה בין הערביים, אך מציע נימוק אחר: "אין אנו מלים בבין הערביים היות שהמילה אסורה בשבת, אלא משום שהטיפול הרפואי אסור בשבת. וכאשר אנו מלים בבין הערביים [של שבת], חל הטיפול הרפואי לאחר צאת השבת".⁶¹ מילה בשבת בין הערביים הותרה, מכיוון שבמקרה זה הטיפול הרפואי הכרוך במילה יידחה למוצאי שבת.⁶² רבו המחלוקות בקרב חכמי הקראים בשאלה זו. החכם הקראי יהודה הדסי (קושטא, המאה השנים עשרה) שואל: "וכן אם יפול יום המילה שבת יכשר להימול או לא, נאמר בזה יש חלוף גדול בין משכילינו נ"ע: מהם אומרים לא כי הוא אסור, ומהם אומרי' כי הוא ספק, ומהם אומרים כי הוא חוב ביום ח' באיזה יום יגיע".⁶³ ובהמשך הוא כותב בפשטות: "כן המילה לא תעשה ביום קדש".⁶⁴ שני נימוקים לדבריו. ראשית, לפי הכלל הידוע אצל ראשוני הקראים, מצווה הקודמת לזולתה בתורה דוחה את זולתה, והרי ציווי השבת קדם לצייווי המילה;⁶⁵ ושנית, הרי הנולדים במדבר לא מלו בדרך, וכשם שאפשר לדחות המילה משום טורח הדרך שיש בו גם סכנת נפש לנימול, כך ניתן לדחותה מפני קדושת השבת. מפאת אריכות הדברים נצטטם בדילוג:

...להודיענו כי מוזהרי' היינו בשבת מזמן ששת ימי בראשיתך... ואחר שהיא קדושה ומקודשה מבורכה וברה כחמה וטהורה, לא תבוא מצות מילה האחרונה להדיחה מזמנה... ואם מפני דוחק וסכנת נפש ישבית 'וביום השמיני ימול וגומר', קל וחמר מפני יום שבתך.⁶⁶

כמאתיים שנים מאוחר יותר, החכם הקראי אליהו בשייצי (קושטא, המאה הארבע עשרה) מיישר קו עם ההלכה הרבנית, ומתיר מילה וכל תנאיה (= מכשירי מילה) בשבת: "אמנם

60. כתאב אלאנואר ואלמראקב, מהד' ליאון נמוי (Nemoy), ניו יורק 1941, ג, עמ' 529. התרגום לפי: י' ארדר, מקורות הקראות הקדומה וקווים בהתפתחותה לאור הדיון על מועד הקרבת זבח פסח, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשמ"ח, עמ' 130.

61. ארדר (לעיל, הערה 60).

62. וכן כתב החכם הקראי לוי בן יפת (ירושלים, המאה האחת עשרה) בספר המצוות שלו, אבל לבסוף הכריע שלא למול בשבת כלל, ראה: ארדר (לעיל, הערה 60), עמ' 128-131. דיון מקביל קיים, הן בספרות חז"ל הן בהלכה הקראית, בעניין הקרבת הפסח בשבת.

63. י' הדסי, אשכול הכופר, גוזלוו תקצ"ו, דפוס צילום, ירושלים תשכ"ט, סימן רצט, קיא ע"ד.

64. שם, קיב ע"א.

65. עיקרון זה מופיע גם בבבלי יבמות ה ע"א אך לא התקבל להלכה.

66. הדסי (לעיל, הערה 63), קיב ע"א.

המילה בשבת נחלקו החכמים, מהם מחמירים ואוסרים ומהם מתירים, וכבר בארנו דעתנו במצות השבת לפי דעת מרבית החכמים שהיא מותרת להיעשות בשבת עם כל תנאיה.⁶⁷ לסיכום, ידועה זיקתה של ההלכה הקראית הקדומה לספרות האפוקריפית ולהלכה הקדומה בישראל.⁶⁸ לענייננו נציין, ששניים מגדולי חכמי הקראים (ענן הנשיא ויהודה הדסי) אוסרים למול בשבת, יש שהמליצו על מילה בשבת בין הערביים (ענן וקירקיסאני), ואילו חכמי ההלכה הקראית המאוחרת (כגון בשייצ'י) התירו מילה וכל מכשיריה בשבת, וכך מנהג הקראים כיום. נמצא אם כן, שבהלכה הקראית יש בסיס למסורת הלכתית שאסרה מילה בשבת. מסורת כזו הייתה הלכה פסוקה במנהגם של ביתא ישראל, כפי שנראה להלן.

ח. מועד המילה במנהג ביתא ישראל

במנהגם של ביתא ישראל שמירת השבת היא ערך עליון ואין דבר בעולם שדוחה את השבת.⁶⁹ נציין מספר דוגמות: פיקוח נפש אינו דוחה שבת, ולכן אין נלחמים בשבת אף

67. א' בשייצ'י, אדרת אליהו – ספר המצוות של היהודים הקראים, גוולוו תקצ"ד, ד"צ – רמלה תשכ"ו, הפרק השני, קסו ע"ב.

68. ראה: ארדר (לעיל, הערה 60), עמ' 125-131; הנ"ל, 'אימתי החל המיפגש של הקראות עם ספרות אפוקריפית הקרובה לספרות המגילות הגנוזות?', קתדרה 42, תשמ"ז, עמ' 54-68, וראה גם תגובת ח' בן-שמאי ותשובת המחבר (שם); גילת (לעיל, הערה 38), עמ' 24, 90, 135, ועוד לאחרונה מפרי עטו של ארדר: אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן: לתולדות חלופה ליהדות הרבנית, תל אביב תשס"ד, וכן: Y. Erder, 'The Karaites and the Second Temple Sects', in: P. Meira (ed.), *Karaite Judaism*, Leiden-Boston 2003, pp. 119-143.

69. על חשיבותה וערכה הרב של השבת בקרב ביתא ישראל קיימים מקורות, עדויות ומחקרים. נפנה בקיצור למרכזיים שבהם:

מקורות – ספר היובלים, שעל מרכזיותו בעדה כבר עמדנו לעיל בהערה 24, פותח (פרק ב) ומסיים בעניין השבת מהותה והלכותיה. מיקום זה של עניין השבת בספר בוודאי מעיד על חשיבותה. כמו כן, הלכות שבת שביובלים מחמירות בהרבה מהלכות חז"ל, ראה בעיקר ספר היובלים פרק נ 6-13, ובספרות המחקר: אלבק (לעיל, הערה 24); L. Doering, 'The Concept of the Sabbath in the Book of Jubilees', in: M. Albani and others (eds.), *Studies in the Book of Jubilees*, Tübingen 1977, pp. 179-205. וכן: ל' רביד, 'הלכות השבת בספר היובלים נ 6-13', תרביץ סט, תש"ס, עמ' 161-166. ספר תאזאזה סנת מוקדש כולו לעניין השבת והוא נחשב כשני לתנ"ך בחשיבותו בקרב העדה. זהו החיבור היחיד שלדעת כל החוקרים שייך במקורו לביתא ישראל. העובדה שדווקא חיבור בנושא השבת חובר ושרד בעדה מלמדת על מרכזיות השבת בעדה. עוד על חיבור זה ראה: מ' וורמברנד, 'ספר מצוות השבת של ביתא-ישראל', מהות ח-ט, 1991-1992, עמ' 102-96; אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 92-97; לסלאו (לעיל, הערה 1), עמ' 3-10; ארליך ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 344; קורינאלדי (לעיל, הערה 24), עמ' 62-63.

עדויות – פלאד (לעיל, הערה 12), עמ' 49; H.A. Stern, *Wanderings among the Falashas in Abyssinia*, London 1968², p. 191.

מחקרים – אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 30-39; ארליך ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 336-337; לסלאו (לעיל, הערה 1), עמ' xxxiii-xxxii.

לא מלחמת הגנה ואין מחללים שבת לצורך יולדת או חולה שיש בו סכנה; יחסי אישות אסורים בשבת; אין צמים צום מלא ביום הכיפורים שחל בשבת; מכבים כל אש קודם כניסת השבת, ואף הקרבת קרבנות, שנהגה בעדה, אסורה בשבת; אין יוצאים מהבית בשבת אלא למסגיד;⁷⁰ אין מפליגים בשבת בים או בנהר; אדם מצווה על שביתת כליו בשבת ועוד.⁷¹ בכל הראיונות שקיימתי (ראה לעיל, הערה 2) קיבלתי עדות חד-משמעית ללא כל יוצא מן הכלל – בשבת אסור למול! ברית המילה נחשבת למלאכה אסורה בשבת לפי מנהגם של ביתא ישראל. כעת, ניתן לנסות לשחזר ולהבין כיצד התקבלו עדויות סותרות (לעיל, פרק שני) בקביעת יום המילה לפי מנהג ביתא ישראל. שני גורמים חברו יחדיו בעיצוב מועד המילה במנהגם של ביתא ישראל. ראשית, פסוקי ספר היובלים שאוסרים לדחות את המילה מעבר ליום השמיני; ושנית, ההלכה שאוסרת למול בשבת. מתוך רצון לשמור בכל מצב על שתי הלכות אלו, הקדימו את יום המילה ליום השביעי. כך שגם כשהיום השביעי ללידה יחול בשבת ויאלצו לדחות את המילה, עדיין לא יעברו את היום השמיני.⁷²

אני משער אם כן, שהעדויות על מילה ביום השביעי משקפות את מנהגה המקורי של ביתא ישראל, והעדויות על מילה בשמיני אינן מדויקות או משקפות שלב מאוחר יותר, בו התוודעו זקני העדה למנהגן של שאר קהילות ישראל, והחלו לחקותו. עדויותיהם של אבא יצחק (1848) ושל הלוי (1867) על מילה בשביעי, הן עדויות קדומות יחסית, שתואמות את מסקנתי. עדותו של פייטלוביץ (1904) על מילה בשמיני חשודה בעיניי. אהבתו הגדולה של יעקב פייטלוביץ לביתא ישראל, מאמציו הבלתי נלאים להשבתם לחיק העם היהודי ולארכיו הם בהחלט גורם סביר ליצירת הרמוניזציה בין מנהג העדה והמנהג הרבני המקובל בעולם היהודי.⁷³ פלאד (1869) ורתינס (1921) מעידים על מילה בשמיני ועדויותיהם קדומות יחסית, אולם שניהם נוצרים המכירים את חובת המילה בשמיני מהתנ"ך, וייתכן שהעידו מתוך ידיעתם ולא מתוך דיוק במנהגם של בני העדה.⁷⁴

70. בית הכנסת של ביתא ישראל נקרא מסגיד. שורש המילה ס.ג.ד. משותף לארמית ולגעז.
71. מקורות להלכות אלו ניתן למצוא לעיל בהערה 69. מידע שאספתי בראיונות תואם בעיקרו את המקורות הנ"ל.

72. אפשר היה כמובן, לקבוע את מועד המילה בשמיני, כפשט המקרא, ורק כאשר השמיני חל בשבת להקדים לשביעי, כלומר ליום שישי בשבוע. לשאלה זו לא מצאתי תשובה ולא נותר לי אלא לשער. ייתכן שלפי רוח ספר היובלים, המחמיר בהלכות שבת ומתנגד בתוקף לדחיית המילה, העדיפו בני העדה להרחיק מילתם מהיום השמיני, ולקבוע את היום השביעי ללידה כיום המילה הרגיל. כך גם הבטיחו עצמם מאיסור מילה בשבת.

73. בדומה לכך מעיד פייטלוביץ על הדלקת נר שבת בכפרי העדה. עדות הנסתר ממקורות רבים והיא כנראה תוצאה של מאמציו של פייטלוביץ עצמו להטמיע את מנהג הדלקת נר שבת בקרב העדה. כך גם פעל פייטלוביץ לביטול הקרבנות שנהגו בעדה ולהטמעת סמלי מנורה ומגן דוד בבתי הכנסת של העדה, כל זאת מתוך רצון לרתום את העולם היהודי להצלת העדה. דוגמות אלו ואחרות שזורות לאורך מאמרו של אשכולי ותגובתו של פייטלוביץ (לעיל, הערה 16).

74. תמיכה לעדיפותו של הלוי על פלאד, מצאתי בדברי קפלן (לעיל, הערה 6), עמ' 7: "אף סופר באותה תקופה, מלבד אולי המיסיונר מארטין פלאד, לא מציע דיווח כה מפורט של חיי ביתא ישראל. יתר

אשכולי הוא ללא ספק בכיר חוקרי המסורת ההלכתית של ביתא ישראל, ויש לעדותו על מילה בשביעי עדיפות משמעותית. עדותו של לסלאו (1948) על מילה בשמיני סותרת את טענתי ואין בידי להסבירה. לסלאו שהה באתיופיה פעמיים למשך תקופות ארוכות ובהחלט נתן דעתו למנהגם הדתי של בני העדה. ייתכן שבאזורים שבהם שהה כבר הוטמע המנהג הרבני למול בשמיני. עדותו של בארי (1955) על מילה בשביעי מכוונת לבדיקת מנהגם הדתי של בני העדה לפי בקשת הרבנות הראשית לישראל. כל הקורא את מכתבו בשלמות (לעיל, הערה 22) מתרשם מזהירותו הרבה, הדיוק בפרטים ותחושת האחריות למסקנות שיעלו מעדותו. מכאן שמילה ביום השביעי במטרה להימנע ממילה בשבת ומדחיית המילה מעבר ליום השמיני ללידה – היא כנראה מנהגו המקורי של ביתא ישראל.

ט. אחרית דבר

חקר המסורת ההלכתית של ביתא ישראל עדיין בחיתוליו. מלבד אשכולי, שמחקריו נגדעו באיבם, איש מהחוקרים לא הציב את הלכות העדה במרכז מחקריו. בדומה לכל חברה מהגרת, עוברת גם עדה זו משברים רבים, המאופיינים באבדן המבנה המסורתי של המשפחה ונתק בין הדור הצעיר להוריו. משברים אלו מתבטאים בעיקר בחילון, ובעזיבת מסורת העדה ומנהגיה. המעטים מבני העדה שנשארים נאמנים לשמירת תורה ומצוות מאמצים בדרך כלל את ההלכה הרבנית כמנהג הציונות הדתית בישראל. כתוצאה משני התהליכים גם יחד (חילון ואימוץ ההלכה הרבנית בת זמננו) קיים תהליך מואץ של שכחת מנהגיה המקוריים של העדה. מאמרי מדגים זיקה בין מנהג העדה להלכה הקדומה בישראל בשאלת מועד המילה.⁷⁵ יש צורך דחוף להשלים תיעוד, שימור ומחקר של הלכות העדה בכל חלקי התורה ויפה שעה אחת קודם.

על כן, השוואה בין שני הכותבים (הלוי ופלאד) מותירה מעט מקום לספק, כי הלוי הצליח במידה רבה יותר לחשוף את מהות חברתם ודתם.”

75. ראה גם מאמרי 'מילה בידי אישה' (לעיל, הערה 2) וכן: זיו, מנהגי טומאה וטהרה קדומים – שרידי הלכות קדומות במנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ס; הנ"ל, הלכות שבת של ביתא ישראל לפי תאזאזה סנבת, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ט.